

شاعر الحسین علیه السلام

نگاهی به زندگی و شعر حکیم ملا محمد فضولی بغدادی

مصطفی قلی زاده علیار

بی گمان یکی از شاعران اندیشمند و عارف قرن دهم هجری «ملا محمد بن سلیمان بغدادی» متخلص به «فضولی»^۱ است که از بزرگ‌ترین سخنوران سراسر تاریخ ادبیات آذربایجان به شمار می‌رود. او معاصر شاه اسماعیل صفوی و مجاور حرم حسینی در کربلای معلی بود. فضولی ستایشگر فرزانه اهل بیت علیهم السلام و از اندیشمندان شیعی زمانش و صاحب نظر در علوم و معارف عرفانی، قرآنی، فلسفی و کلامی شمرده می‌شد و آثار ماندگارش در این

زمینه‌ها، دلیل این ادعاست. او را به سبب اشعار و آثار ادبی و علمی و تاریخی که به سه زبان ترکی، فارسی و عربی، در شناخت، ستایش و سوگ پیامبر اکرم و خاندان پاک و معصوم ایشان علیهم‌السلام سروده، می‌توان شاعر اهل بیت خواند و به سبب کثرت اشعار و آثار منظوم و منثوری که به سه زبان، در معارف و مدایح و مصائب حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام و موضوع کربلا آفریده، می‌توان او را «شاعر کربلا» و «شاعر الحسین علیه‌السلام» نامید. در این جا برای نمونه، ابیاتی از اشعار ترکی و فارسی او را در مرثیه امام حسین علیه‌السلام می‌خوانیم. ابتدا دو بند از ترکیب‌بند معروف عاشورایی فضولی را با ترجمه آن می‌خوانیم:

ای شمع بزم بارگه کبریا حسین!

بند ۱

ماه محرم اولدی مسرت حرام دیر
 ماتم بو گون شریعته بیر احترام دیر
 تجدید ماتم شهدا نفعسیز دگول
 غفلت سرای دهرده تنیه عام دیر
 غوغای کربلا خبرین سهل سانما کیم
 نقص وفای دهره دلیل تمام دیر
 هر درّ اشک کیم تو کیلور ذکر آل ایله
 سیاره سپهر علو مقام دیر
 هر مدّ آه کیم چکیلور اهل بیت ایچون
 مفتاح باب روضه دارالسلام دیر
 شاد اولماسین بو واقعه دن شاد اولان گونول
 بیر دم ملال و غصه دن آزاد اولان گونول

◆ به سبب کثرت اشعار و آثار منظوم و منثوری که به سه زبان، در معارف و مدایح و مصائب حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام و موضوع کربلا آفریده، می‌توان او را «شاعر کربلا» و «شاعر الحسین علیه‌السلام» نامید.

بند ۴

ای دردپرور الم کربلا حسین
 ای کربلا بلالرینه مبتلا حسین
 غم پاره پاره باغرینی یاندوردی داغیله
 ای لاله حدیقه آل عبا حسین
 یاقدی وجودینی غم ظلمت سرای دهر
 ای شمع بزم بارگه کبریا حسین
 دور فلک ایچوردی سنا کاسه کاسه قان
 ای تشنه حرارت برق بلا حسین
 یاد ائت فضولی، آل عبا حالین ائیله آه
 کیم برق آهله یاقیلور خرمن گناه

ترجمه بند ۱

ماه محرم از راه رسید، دیگر شادمانی کردن حرام است / امروز سوگواری، نوعی احترام به شریعت اسلام است؛
 تجدید یاد و خاطره شهدا، بیهوده نیست / یاد شهیدان در سرای غفلت آمیز دنیا، هشدار است؛

خبر واقعه کربلا را سهل مپندار / این نشان کاملی از نقص وفای دهر است؛
 هر درّ اشکی که به یاد آل محمد ﷺ نثار شود / موجب علو مقام می گردد؛
 هر آهی که در غم اهل بیت ﷺ کشیده می شود / کلید باب روضه دارالسلام است؛
 الهی که هرگز شاد مباد آن دلی که در این واقعه شاد شد / شاد مباد آن دلی که در این ماتم دمی از غصه آزاد شد.

ترجمه بند ۴

ای پرورده آلام کربلا، حسین! / مبتلای بلاهای کربلا، حسین!
 آتش غم دل پاره پاره را داغدار کرد / ای لاله باغ آل عبا، حسین!
 وجودت را غم ظلمت سرای دهر شکست / ای شمع بزم بارگه کبریا حسین!

ساقی دور فلک کاسه خون نصیب تو کرد/ ای تشنه
 حرارت برق بلا حسین!
 ای فضولی یاد کن از حال زار آل عبا و آه بکش /
 چراکه شعله آه بر خرمن گناهت آتش می زند.

قصیده کربلا (فارسی)

السلام ای ساکن محنت سرای کربلا
 السلام ای مستمند و مبتلای کربلا
 السلام ای رشک برده زنده‌های هر دیار
 در جوار مرقدت بر مرده‌های کربلا
 یا شهید کربلا! کردم به گرد طوف تو
 رغبت سیر فضای غم‌فزای کربلا
 یا شهید کربلا از من عنایت کم مکن
 چون تو شاه کربلایی، من گدای کربلا
 روزگاری شد که مأوای فضولی کربلاست
 نیست او را میل مأوایی و رای کربلا

نگاهی به زندگی شاعر

محمد بن سلیمان بغدادی، از قبیله ایرانی تبار و ترک‌زبان «بیات» بود. این قبیله از آذربایجان به عراق عرب مهاجرت کرده و در شهر حله سکنی گزیده بود. درباره تاریخ دقیق و محل تولد فضولی اتفاق نظر وجود ندارد^۲، اما با تکیه بر قرائنی می‌توان گفت که فضولی به احتمال بسیار در سال ۸۹۰ هجری در بغداد به دنیا آمده است.^۳

محمد بن سلیمان بغدادی،
 از قبیله ایرانی‌تبار و
 ترک‌زبان «بیات» بود. این
 قبیله از آذربایجان به عراق
 عرب مهاجرت کرده و در شهر
 حله سکنی گزیده بود.

گفته شده که پدرش ملا سلیمان حلی، از علمای بزرگ و مفتی شهر حله بود.^۴ بنابر این سخن، محمد فضولی در خانواده‌ای دانش‌پرور و دیندار و روحانی رشد کرد و پرورش یافت. او از کودکی دروس ابتدایی را پیش پدرش

آموخت. از دیگر اساتید وی ملا رحمت‌الله را نام برده‌اند. از تفصیل تحصیلات وی بیش از این اطلاعی در دست نیست؛ ولی همین قدر از آثار فضولی برمی‌آید که با علوم مرسوم زمانش مثل فقه و منطق و فلسفه و حدیث و تفسیر و کلام و ریاضی و طب به خوبی آشنا بوده و برخی از آنها را در حد تخصص می‌دانسته؛ مثل علم کلام که حتی کتابی هم در این موضوع نوشته به نام «مطلع الاعتقاد فی معرفة المبدأ و المعاد». همچنین در برخی تذکرها از شاعری به نام «فضلی» ذکری به میان آمده و گفته شده که فرزند فضولی بوده است.

درباره سال مرگ شاعر اهل بیت علیهم‌السلام نیز اختلاف نظر وجود دارد. «عهدی بغدادی» معاصر و همشهری فضولی و از تذکره‌نویسان معروف عهد صفوی، ۹۶۳ هجری را سال وفات فضولی و علت مرگش را بیماری طاعون نوشته^۵ و برخی هم سال ۹۷۰ را تاریخ درگذشت او دانسته‌اند. پیکر فضولی، این شاعر دلسوخته حسین علیه‌السلام بنا بر وصیت خودش، در جوار بارگاه آن حضرت در کربلا به خاک سپرده شد. قبر او طی چهار قرن، مزار زائران حسینی بود؛ اما در سال ۱۹۷۵ میلادی به دلیل تعریض خیابان‌های اطراف حرم امام حسین علیه‌السلام قبر این شاعر را تخریب کردند و در محوطه کتابخانه آستان قدس حسینی، سنگ قبری بزرگ نهادند و به زبان عربی نام و مشخصات و تاریخ فضولی را روی آن حک کردند. اکنون مزار فضولی با سنگ قبری در بیرون صحن مشخص شده است. این مرقد، پس از خروج از باب قبله، در سمت راست، در ابتدای خیابان قرار دارد. زائران حسینی و اهل ادب، بعد از زیارت حرم سیدالشهدا علیه‌السلام با پرس و جو، مرقد این شاعر حسینی علیه‌السلام را پیدا و فاتحه‌ای می‌خوانند.^۶

جایگاه فضولی در ادبیات ترکی

گفتیم که ملا محمد فضولی بغدادی، شاعری سه‌زبانه و موفق در هر سه زبان بوده است. البته هنر والا و اندیشه‌های ارجمند این شاعر متفکر شیعی، بیشتر در زبان مادری‌اش نمود دارد. او در سراسر تاریخ ادبیات آذربایجان، شاعری بی‌رقیب و بزرگ‌ترین شاعر ترک‌زبان تاریخ است. با این حال، در هر سه زبان، جایگاه شاعری و دانشوری‌اش مورد توجه اهل نظر است. استاد شهریار که خود، یکی از قله‌های بلند شعر فارسی و ترکی معاصر است، در توصیف مقام فضل و هنر فضولی می‌گوید:

فارسی، ترکی، عربی ده‌نه فضایل وار ای‌میش

کی فضولی کیمی بیر شاعر فاضل دوغولور^۷

یعنی:

چه فضایل والایی در زبان فارسی و ترکی و عربی هست / که شاعر فاضلی همچون فضولی در دامان آن سه زبان متولد می‌شود.

استعداد کم‌نظیر و نبوغ سرشارش، همراه با توفیقات الهی در خلق آثار پرمایه ادبی، فکری، دینی و عرفانی، او را به شاعری اندیشمند و صاحب مکتب ادبی و فکری تأثیرگذار در تاریخ ادبیات مسلمانان تبدیل کرده و برخی از آثارش به‌حق حیرت‌آور و شورانگیز است. نظم و نثر ترکی فضولی در موضوعات گوناگون اجتماعی، عرفانی، اخلاقی، عاطفی، فلسفی و دینی است و بی‌شک در صدر ادبیات آذربایجان قرار دارد. شعر او از دیدگاه فنی و هنری، از استخوان‌بندی محکم و پرمصلابت، آرایه‌های بدیع و دیگر ظرایف نظم و نوآوری برخوردار است که همواره مورد استناد و استفاده شاعران بزرگ بعد از خود بوده و بی‌هیچ اغراقی، فضولی در ادبیات ترکی آذربایجانی، به تنهایی، همان جایگاه والایی را دارد که چهار شاعر بزرگ زبان فارسی یعنی نظامی، مولوی، سعدی و حافظ با هم در ادبیات فارسی دارند؛ با این توضیح که در غزل‌های عرفانی و رندانه‌اش نقش مولانا و حافظ را دارد و در قصاید و غزل‌های خویش یادآور سعدی است و در داستان‌پردازی، به‌ویژه در اثر دل‌انگیز «لیلی و مجنون» اش حکیم نظامی گنجه‌ای را تداعی می‌کند. نوشته‌ها و آثار منشور ترکی این نویسنده، دانشمند و شاعر متفکر و پرکار، اغلب از شاهکارهای ادب و اندیشه شمرده می‌شود؛ مثل کتاب «حدیقة السعداء» و مقدمه‌ای که خود بر دیوان اشعار ترکی‌اش نوشته است.

◆ مزار فضولی با سنگ قبری در بیرون صحن مشخص شده است. این مرقد، پس از خروج از باب قبله، در سمت راست، در ابتدای خیابان قرار دارد. زائران حسینی و اهل ادب، بعد از زیارت حرم سیدالشهدا علیه السلام با پرس‌وجو، مرقد این شاعر حسینی علیه السلام را پیدا و فاتحه‌ای می‌خوانند.

نگاهی به آثار فضولی

فضولی مثل عطار نیشابوری و جامی، از شاعران و نویسندگان پرکار و دارای کتب، منظومه‌ها و نشرهای متعدد در زمینه‌های گوناگون علمی، ادبی، عرفانی، حدیثی، قرآنی، فلسفی و کلامی است. در این جا به معرفی اجمالی چند اثر او می‌پردازیم.

الف - اشعار ترکی فضولی

کلیات اشعار ترکی فضولی در بحرهای عروضی و قالب‌های کلاسیک مثنوی، غزل، قصیده، مسمط، مستزاد، مخمس، رباعی، دوبیتی و ... سروده شده است. اما آنچه مهم‌تر از این هنرنمایی‌های ظاهری رخ می‌نماید، درون‌مایه و اندیشه‌هایی است که وی در اشعارش گنجانده و عرضه کرده و بدین گونه شاهکارهای ماندگار و گاه بی‌نظیری آفریده است؛ مثل منظومه پرآوازه «لیلی و مجنون»، اغلب غزلیات، قصیده «سو» (قصیده آب در مدح پیامبر اکرم ﷺ)، مثنوی بنگ و باده و ...

غزلیات

دیوان غزل‌های ترکی فضولی که اغلب مفاهیم عرفانی و آینه جهان‌بینی ربّانی شاعر است، با این غزل ملمع و شورانگیز عرفانی آغاز می‌شود:

قد انارَ العشقُ للعشاق منہاجَ الہدی
 سالکِ راهِ حقیقتِ عشقہ ائیلر اقتدا
 عشق دیر اول نشئه کامل کیم آندان دیر مدام
 می دہ تشویر حرارت، نی دہ تأثیر صدا
 وادی وحدت حقیقتہ مقام عشق دیر
 کیم مشخص اولماز اول وادی دہ سلطانندان گدا...
 ای فضولی انتہاسیز ذوق بولدون عشقندن
 بؤیله دیر هر ایش کی حق آدی ایله قیلسان ابتدا

یعنی:

عشق راه هدایت را برای عاشقان روشن نمود/ سالک راه حقیقت البته که به عشق اقتدا

می‌کند؛

عشق آن نشئه کاملی است که همواره / شور حرارت می و تأثیر صدای نی از آن است؛
 وادی وحدت در حقیقت جایگاه عشق است / که در آن شاه از گدا شناخته نمی شود؛
 ای فضولی! ذوقی بی انتها از عشق یافتی / چنین است اگر هر کاری را با نام حق آغاز کنی؛
 غزل دوم این دیوان، تجلی توحید را - با انواع تجلیات ذاتی و افعالی و صفاتی خود - در
 آینه دل شاعر عارف بزرگ می نمایاند:

یا مَنْ أَحاطَ عِلْمُكَ الْأَشْيَاءَ كُلَّهَا
 نه ابتدا سنا متصور نه انتها

سندن بولوبدور احمد مرسل رحمته الله مقام قرب
 تحسین «یا» و «سین» ایله تشریف «طا» و «ها»
 یعقوبده نشانه شوقون غم و الم
 یوسفده نشئه ی نظرین بهجت و بها
 یعنی:

ای خدایی که علم تو بر همه اشیا احاطه دارد / نه ابتدایی برای تو متصور است و نه انتهایی؛
 احمد رسول رحمته الله مقام قرب خود را از عنایت تو یافته است / با خطاب تحسین آمیز
 «یاسین» و خلعت «طه»؛

شوق وصال تو در دل یعقوب غم و الم افزود / و نشئه نظرت وجود یوسف را در بهجت
 و روشنی فرو برد.

و این غزل که تالو توحید را فوق العاده عاشقانه نشان می دهد:

زهی ذاتین و أول نهاندان ماسوا پیدا
 بحار صنعونه امواج پیدا، قعر ناپیدا^۱

زهی ذات نهان تو که تمام ماسوا - این عالم هستی - از آن وجود نهان، پیدا شده است / جهان
 هستی دریای متلاطم صنع توسست که امواج وجود بر کف آن پیدا است و قعر آن ناپیدا.

قصاید

قصاید ترکی فضولی هم در نوع خود بسیار فاخر و شورانگیز است و صلابت قصاید
 بی نظیر خاقانی شروانی را در خود منعکس می کند. قصاید در موضوعات دینی، اجتماعی،
 مدایح و مناقب چهارده معصوم علیهم السلام، وصف طبیعت و ... است. در میان آنها قصیده «سو»

(قصیده آب) با ردیف «سو» در بحر «رمل مثنیٰ محذوف» (فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن) شاهکاری بی نظیر و بی تکرار در عرصه ادبیات ترکی است؛ چرا که فضولی کلمه «سو» (آب، مایه حیات، نماد پاکی و...) و مفاهیم و مضامین دینی، عرفانی و طبیعی منتزع از آب و مرتبط با آن را دستمایه این قصیده ۳۲ بیتی فاخر ساخته و در نعت حضرت رسول ﷺ سروده است. این قصیده غرّا از سوی برخی دانشمندان و ادبا به زبان فارسی و ترکی شرح و تفسیر شده است.^۹ مطلع آن قصیده چنین است:

ساجما ای گوز اشکدن گؤنلومه کی اودلاره سو
کیم بو دنلو دوتوشان اودلاره قیلماز چاره، سو

یعنی:

ای دیده گریان! از اشک خود بر آتش دلم آب میفشان/ چرا که آب دیده نمی تواند
چنین آتشی را خاموش کند.

ب - دیوان اشعار فارسی

دیوان فارسی فضولی برای اولین بار توسط بانوی دانشمند و محقق، مرحومه «حسیبه مازی اوغلو» در ترکیه چاپ و منتشر شد^{۱۰} که شامل غزل و قصیده و مثنوی و رباعی و انواع دیگر شعر است و مضامین اشعارش هم مثل اشعار ترکی گوناگون است: دینی، عرفانی، تاریخی و ...

در مدح امیرالمؤمنین (علیه السلام)

سجده خاک نجف مرغوب اهل عالم است
چون نباشد سجده گه، جایی که خاکش آدم است؟
نیست در عالم مقامی خوشتر از خاک نجف
آری، آری آن مقام مقتدای عالم است
شیر یزدان حیدر صفدر که با توفیق فضل
در حریم قدر معراج رسالت محرم است

ابیاتی از غزل‌ها

خوب می‌دانم وفا از خود، جفا از یار خود
زان که او در کار خود خوب است و من در کار خود!

***

گل به باغ آمد، ولی از عمر خود کامی نیافت
خارها در زیر پهلو داشت، آرامی نیافت

***

عشقت از دائره عقل برون کرد مرا
داخل سلسله اهل جنون کرد مرا

***

دل الفت تمام به آن خاک در گرفت
خوش صحبتی میان دو افتاده در گرفت
چون خس فتاده بود «فضولی» به خاک ره
او را نسیم لطف تو از خاک برگرفت!

ج - قصاید عربی فضولی

از فضولی یازده قصیده کامل و یک قصیده ناتمام به زبان عربی بر جای مانده که مجموعاً ۴۶۵ بیت می‌شود که هفت قصیده در مدح حضرت محمد ﷺ و سه قصیده در نعت علی مرتضی علیهما السلام است.^{۱۱}

د - سایر آثار فضولی

۱. حدیقة السعداء

فضولی این کتاب را به نثر ترکی در موضوع مقتل و مصائب انبیا و اولیا نوشته است. کتاب دارای یک مقدمه و ده باب و یک خاتمه به شیوه «روضه الشهداء» کاشفی است که فضولی با افزودن مطالب جدید به سبک خود و

فضولی کتاب «حدیقه السعداء» را به نثر ترکی در موضوع مقتل و مصائب انبیا و اولیا نوشته است. کتاب دارای یک مقدمه و ده باب و یک خاتمه به شیوه «روضه الشهداء» کاشفی است که فضولی با افزودن مطالب جدید به سبک خود و مطابق اعتقادات شیعی خود، آن را کتابی مستقل و مفید ساخته است. این کتاب شاید اولین مقتل ترکی است.

مطابق اعتقادات شیعی خود، آن را کتابی مستقل و مفید ساخته است. این کتاب شاید اولین مقتل ترکی است که یک دانشمند و شاعر بزرگ نگاشته و پر از نکات بکر و مفید و اشعار ترکی و فارسی و عربی و آیات و احادیث است.^{۱۲} فضولی در مقدمه این کتاب ارزشمند ادبی - تاریخی می‌نویسد:

مردمان در ایام محرم از اطراف و اکناف به کربلا می‌آمدند و در سوگ سالار شهیدان امام حسین علیه السلام به سوگواری می‌پرداختند. تمام اشعار به فارسی و عربی بود و اکثریت مردمان که ترک زبان بودند، از آن اشعار چیزی متوجه نمی‌شدند. لذا تصمیم گرفتم که در مقتل امام حسین علیه السلام کتابی به زبان ترکی بنویسم ... و این کتاب را تألیف کردم (ترجمه با تلخیص).

۲. مطلع الاعتقاد فی معرفة المبدأ و المعاد

فضولی این کتاب را در علم کلام و عقاید مکتب تشیع، به سبک متکلمان و حکیمان دینی و به زبان عربی در چهار رکن نوشته است: رکن اول در معرفت علم و معرفت‌شناسی (۴ باب)؛ رکن دوم در شناخت جهان و اوضاع و احوال آن (۵ باب)؛ رکن سوم در معرفت واجب الوجود (۹ باب)؛ رکن چهارم در معرفت نبوت عامه عموم انبیا و نبوت خاصه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و امامت و قیامت (۸ باب).

این کتاب آینه اندیشه‌های کلامی، فلسفی، قرآنی، حدیثی و تاریخی مؤلف دانشمند و حکیم شیعی آن ملا محمد فضولی است. استدلالات محکم فلسفی و حکمی کتاب به زبان عربی که زبان علمی حوزه دانش و اندیشه عالمان و فیلسوفان قرون گذشته اسلام بود، نشان می‌دهد که فضولی یک حکیم و عالم بزرگ مسلمان و آشنا با افکار و اندیشه‌های حکیمان و فیلسوفان قبل و بعد از اسلام است. این کتاب که به شیوه کتب آموزشی و استدلالی تدوین شده، از آثار ماندگار و ارزشمند کلامی به شمار می‌آید و به گفته یکی از فضولی‌پژوهان: «احتمال می‌رود این کتاب [در زمان مؤلف و بعد از آن هم] از کتب درسی حوزه‌های علمیه نجف و کربلا بوده باشد».^{۱۳}

۳. مثنوی لیلی و مجنون

مثنوی ترکی و مشهورترین اثر محمد فضولی، بر پایه لیلی و مجنون نظامی و مولانا هاتفی، مشتمل بر بیش از ۹۰۰۰ بیت.

۴. اربعین حدیث (چهل حدیث نبوی) با ترجمه منظوم به ترکی

رند و زاهد (نظم و نثر)، ساقی‌نامه، بنگ و باده، صحبت الاثمار، شکایت‌نامه و ... از دیگر آثار ارزشمند و جاودانه ادبی و فکری و آرمانی حکیم ملا محمد فضولی است که اغلب به زبان رمز و تمثیل سروده و از خود به یادگار گذاشته است. سخن را با کلام خود فضولی به پایان می‌بریم که به کربلایی بودن و عاشورایی بودن شعرش افتخار می‌کند:

چون خاک کربلاست فضولی مقام من
نظمم به هر کجا که رود حرمتش رواست
زر نیست، سیم نیست، گهر نیست، لعل نیست
خاک است شعر بنده، ولی خاک کربلاست!

پی‌نوشت‌ها:

۱. در لغت عرب کلمه «فضولی» از مصدر «فضول» (بر وزن فُعلول) به معنای آراسته شدن به فضیلت و فرزاندگی آمده و در کاربرد دیگری جمع «فضل» است؛ به معنای زیاد و بیشتر. یعنی درست به عکس معنای عامیانه و طنزآمیز متداول در فارسی است که به شخص مفتش و بی‌ادب و دخالت‌کننده در کار دیگران می‌گویند: فضول؛ بنابراین کلمه «فضولی» که تخلص شاعر اهل بیت است، معنای بسیار مثبتی دارد؛ یعنی شخص فرزانه و رعایت‌کننده آداب معاشرت که در کار دیگران مداخله نمی‌کند. فضولی خود در مقدمه دیوان اشعار فارسی‌اش به این موضوع پرداخته و گفته: «من به توفیق همت استدعای جامعیت جمع علوم و فنون داشتم، تخلصی یافتم متضمن این مضمون؛ چرا که در لغت جمع فضل است بر وزن علوم و فنون...». همچنین شعر ترکی استاد شهریار در باره سه زبانه بودن شعر فضولی که در متن مقاله آورده‌ایم بر این مفهوم (وجود فضیلت و فضایل در کلمه فضولی) دلالت و اشارت دارد.

۲. گفته مورخان در تعیین تاریخ و محل تولد فضولی، متعدد و تا حدی غیر قابل جمع است. ر.ک: علی اصغر شعر دوست، چشمه خورشید (پژوهشی در زندگی و آثار ملا محمد فضولی)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دبیرخانه کنگره بزرگداشت حکیم محمد فضولی، ۱۳۷۴، ص ۳-۱۴؛ دکتر مریم مشرف، زندگی و شعر محمد فضولی، انتشارات فرزانه، تهران ۱۳۸۰، ص ۳۱-۳۵. ناگفته نماند که این دو کتاب، از کتب مفید و پژوهشی در معرفی فضولی و مکتب ادبی، فکری

- اوست که در بیست سال اخیر در ایران نوشته شده است. در بین منابع خارجی در شناخت زندگی و شعر فضولی: کتاب «فضولی ای که من می شناسم» (ترکی آذربایجانی، لاتین) به قلم شاعر ارجمند استاد حاج علمدار ماهر، چاپ باکو، ۲۰۰۹.
۳. ذکر مفصل دلایل احتمالی انتخاب سال ۸۹۰ هجری و شهر بغداد به ترتیب تاریخ و محل تولد فضولی - که از نظر راقم این سطور این احتمال قریب به واقع است - خارج از موضوع این مقاله بوده و صرفاً جنبه تاریخی دارد؛ لذا از طرح مفصل آن در این مقاله که به اختصار به معرفی اندیشه و هنر شاعر پرداخته، اجتناب می کنم و به وقتی دیگر و نوشتاری جداگانه وامی گذارم.
۴. دکتر جواد هیئت، آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش (نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان)، تهران، بهار ۱۳۷۶، ویژه نامه مجله «وارلیق».
۵. عهدی بغدادی در کتاب «گلشن الشعراء» ماده تاریخ، مرگ فضولی را با جمله ترکی: «کُجلی فضولی» (فضولی کوچید) بیان کرده که به حساب ابجد ۹۶۳ می شود. دلایلی محکم بر صحت این نظر وجود دارد (ر.ک: چشمه خورشید، ص ۲۰).
۶. چشمه خورشید، ص ۲۱.
۷. سید محمدحسین شهریار، کلیات اشعار ترکی، با تصحیح جمشید علیزاده، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس آذربایجان شرقی، تبریز ۱۳۹۰، ص ۱۱۰.
۸. دیوان اشعار ترکی فضولی، به اهتمام و تنظیم بهرام اسدی، انتشارات یاز، ارومیه ۱۳۹۰، ص ۴۰-۴۲. گفتنی است از کلیات دیوان ترکی فضولی علاوه بر وجود نسخه های فراوان خطی در کتابخانه های دنیا، از حدود ۱۷۰ سال پیش در مصر و ایران و ترکیه و باکو چاپ های متعدد با تصحیح و تحشیه محققان دانشمند و ادبیات شناس انجام گرفته است (ر.ک: آقابزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۹، ص: ۸۳۹) و در سال های اخیر در ترکیه و آذربایجان و ایران به شکل های متفاوت چاپ و منتشر و گاه شرح شده است، چاپ مرحوم میر صالح حسینی، چاپ مرحوم حاج مایل علی اف ناردارانی، شرح غزل های ترکی فضولی، به قلم استاد عسگر شاهی اردبیلی در سه جلد با القاب لاتین در باکو، شرح غزل های ترکی فضولی توسط استاد حاج علمدار ماهر در باکو، ۲۰۱۲ و ...
۹. ر.ک: چشمه خورشید، ص ۱۲۷ - ۱۵۰.
۱۰. فضولی، دیوان فارسی، تصحیح پروفیسور حسیبه مازی اوغلو، آنکارا، ۱۹۶۲، بعدها از روی همین چاپ بارها در تهران (با اغلاط چاپی و غیر چاپی آن) به صورت افست چاپ و منتشر شده است. چاپ انتشارات یاران (تبریز، ۱۳۸۷) هم در مقدمه و متن دچار اشتباهاتی است و مصحح محترم احتمالاً به دلیل عدم آشنایی کامل با ادبیات فارسی و علایم نگارشی آکادمیک، در تنظیم مصارع و ابیات به اعمال سلیقه غیر علمی و غیر مرسوم در ادبیات فارسی دست زده است.
۱۱. مجموعه اشعار عربی فضولی که در سال ۹۹۷ هجری حدود ۲۵ سال بعد از وفات شاعر کتابت شده،

- در موزه آسیایی سن پترزبورگ نگاه‌داری می‌شود و دانشمند آذربایجانی مرحوم حمید آراسلی در سال ۱۹۵۸ در باکو برای اولین بار آن را چاپ و منتشر کرد. عبداللطیف بندر اوغلو هم در ۱۹۹۳ در بغداد این قصاید عربی را به ضمیمه کتاب «مطلع الاعتقاد» فضولی چاپ و منتشر کرد. دیوان عربی فضولی به انضمام تصویر قصاید، در سال ۱۳۹۰ با ترجمه و شرح آقای وحید رضایی حمزه‌کندی از سوی نشر بو‌تا در ارومیه انتشار یافت. البته در اغلب موارد، دقیق بودن ترجمه‌ها و تطبیق آن با متن عربی اشعار جای تأمل و تردید دارد. ناگفته نماند که فاضل فقید مرحوم دکتر داوود رضایی (۱۳۵۱ - ۱۳۸۵) هم مجموعه ابیات عربی و ملمعات پراکنده فضولی در دیوان فارسی و ترکی و کتاب «حدیقه السعداء» و مثنوی «بنگ و باده» شاعر را یک‌جا جمع و به فارسی ترجمه و شرح کرده (ملمعات و ابیات عربی فضولی) که این مجموعه در سال ۱۳۸۵ در تبریز منتشر شده است.
۱۲. «حدیقه السعداء» بارها در ایران و ترکیه و آذربایجان چاپ و منتشر شده، اما هیچ یک کامل و صددرصد علمی و عاری از اشتباهات نیست. با این حال تاکنون در بین تمام چاپ‌های موجود، چاپ مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام) با تصحیح استاد رسول اسماعیل زاده دوزال (قم، ۱۳۷۴) قابل توجه و تحسین است.
۱۳. رسول اسماعیل زاده دوزال، مقدمه بر حدیقه السعداء، چاپ مجمع جهانی اهل بیت، ص ۴۴. گفتنی است که «مطلع الاعتقاد» در سال ۱۹۵۸ توسط مرحوم حمید آراسلی در باکو چاپ شده است و در عراق نیز عبداللطیف بندر اوغلو به همراه اشعار عربی فضولی آن را با نام «مطلع الاعتقاد و القصاید العربیه» در سال ۱۹۹۳ منتشر کرد.